

TRANSLATAR I TRANSFERIR
LA TRANSMISSIÓ DELS TEXTOS I EL SABER
(1200-1500)

Edició a cura
d'ANNA ALBERNI, LOLA BADIA i LLUÍS CABRÉ

Santa Coloma de Queralt

2009

ACTES DEL PRIMER COL·LOQUI INTERNACIONAL
DEL GRUP NARPAN
«CULTURA I LITERATURA A LA BAIXA EDAT MITJANA»

Barcelona, 22 i 23 de novembre de 2007

Comitè científic extern

JUAN MANUEL CACHO BLECUA (Universidad de Zaragoza),
PEDRO M. CÁTEDRA (Universidad de Salamanca), GÉRARD
GOURAN (Université de Montpellier), GENÉVIÈVE HASENOHR
(École Pratique des Hautes Études, Paris), MICHAEL
McVAUGH (University of North Carolina at Chapel Hill),
MARÍA DE LAS NIEVES MUÑIZ (Universitat de Barcelona).

Comitè organitzador

LOLA BADIA (Universitat de Barcelona), LLUÍS CABRÉ (Uni-
versitat Autònoma de Barcelona), MIRIAM CABRÉ (Universi-
tat de Girona), LLUÍS CIFUENTES (Universitat de Barcelona),
SADURNÍ MARTÍ (Universitat de Girona), JOSEP PUJOL (Uni-
versitat Autònoma de Barcelona).

Amb el suport de

UNIVERSITAT DE BARCELONA
Facultat de Filologia (Ajuts per a la recerca 2007)

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

UNIVERSITAT DE GIRONA

MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA
Proyecto Coditecam I: Hum2005-07480-C03
Acción Complementaria: Hum 2006-28007-E/Filo

GENERALITAT DE CATALUNYA
Grup Consolidat: SGR-05-00346
Arcs: 2007/ARCS1/00002

SOCIEDAD DE ESTUDIOS MEDIEVALES Y RENACENTISTAS (Semyr)

ESTRATÈGIES DE TRANSICIÓ:
POBRES I VERSOS
EN LA TRANSMISSIÓ EXTRAACADEMICA
DEL SABER A L'EUROPA LLATINA TARDOMEDIEVAL

LLUÍS CIFUENTES COMAMALA
(Universitat de Barcelona)

TRANSICIONS: PÚBLICS, LENGÜES, GÈNERES, FORMES

Les relacions entre literatura i ciència s'han estudiat tradicionalment en una única direcció: la presència de temes relacionats amb les ciències, molt particularment amb la medicina, en les obres literàries.* Aquesta direcció, que podem anomenar ciència *versus* literatura, és potser la més evident, la més vistosa, la que pot oferir rendiments més accessibles, i ha estat sovintejada tant per historiadors de la ciència com, potser sobretot, per historiadors de la literatura. Hi ha, però, una altra direcció, amb unes possibilitats d'estudi que, almenys en el cas català, no han estat explorades. La direcció inversa, literatura *versus* ciència, la recerca del paper de la literatura de creació en vulgar en el naixement de la producció científica escrita també en llengua vulgar, no ha atret l'atenció dels investigadors.

* Aquest treball s'inscriu en el marc dels projectes de recerca finançats pel Ministerio de Ciencia e Innovación *Medicina y literatura en la Baja Edad Media y el Renacimiento hispánicos: textos prácticos, didácticos y literarios en lengua vernácula* (HUM2004-05176/FILO, dir. per Lluís Cifuentes, Univ. de Barcelona, vegeu www.ciencia.cat) i *Corpus digital de textos catalanes medievales/Llull* (HUM2005-07480-C03-01, dir. per Lola Badia, UB); i en el grup de recerca consolidat pel Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya *Grup de cultura i literatura a la Baixa Edat Mitjana* (SGR2005-00346, dir. per Lola Badia, UB, vegeu www.narpan.net).

L'existència, per una banda, d'uns textos de caràcter tècnic que no foren escrits originalment en vulgar, però que van adreçats a un públic molt semblant al que tindran les obres baixmedievals en vulgar de la mateixa temàtica, i, per altra banda, d'uns altres textos, ara en vulgar, que se serveixen d'una forma, en principi pròpia de la literatura i aliena a les obres científiques —el vers— o directament d'un gènere literari —la novel·la—, crida l'atenció de l'estudiós dels textos científics i tècnics.

En alguns casos, són obres no específicament científiques, o que no foren concebudes com a tals, però sí amb argument científic, sí amb una intencionalitat que va més enllà d'aquella forma i d'aquell gènere en els quals es concreten. D'altres vegades, contra el que s'ha suposat, sí que són obres científiques tot i estar disposades sota aquella diguem que disfressa, que sovint han estat ignorades, si no menystingudes, pels historiadors de la ciència i vistes com a estranyes, amb una certa incomoditat, pels historiadors de la literatura. Obres que, en definitiva se situen en el camp de les transicions (entre llengües, entre públics, entre àrees); unes transicions que semblen pròpies dels moments inicials, fins i tot els immediatament previs, de la difusió d'aquests coneixements també en llengua vulgar (habitual a partir de les últimes dècades del segle XIII). Aquest mateix concepte de transició permet entendre també uns epígons més tardans, sobretot de tema alquímic.

EN LLATÍ ENCARA: DE L'ACADÈMIA A LA BURGESIA

Durant el segle XIII, a l'Europa llatina occidental es posaren en circulació una sèrie de textos sobre matèries tècniques explícitament adreçats a pobres (*pauperes*) ja en el mateix títol. Aquesta particularitat no la perdran mai durant la seva enorme difusió tot al llarg dels últims segles medievals i part de l'època moderna. Aquests textos per a pobres són: un *Thesaurus pauperum*, que és un compendi de medicina en forma de receptari; una *Summa pauperum de legibus* (o *Liber pauperum*), que és un compendi de dret civil; una *Summula pauperum*, en aquest cas un compendi de dret canònic; una *Philosophia pauperum* (o *Physica pauperum*) ara de filosofia natural, més concretament de la física aristotèlica; i, finalment, una *Biblia pauperum*.

Es tracta d'un conjunt de textos de gran interès, que no ha estat analitzat com a tal. Tots ells han estat objecte de polèmica, per dos aspectes fonamentals: l'autor a nom del qual circularen alguns d'ells durant les èpoques medieval i moderna i la identitat d'aquests misteriosos pobres.

Quant a l'autor, aquests textos tenen una particularitat ben cridanera, que ha atret poderosament l'atenció per provocar a continuació el més gran dels rebuigs. En efecte, l'investigador queda enlluernat i astorat davant la presència en la nòmina, entre d'altres, de dos dels grans noms de l'escolàstica: Pere Hispà (c. 1215-1277), que seria autor del text mèdic,¹ i Albert el Gran (1206-1280), suposat autor del text filosòfic. En un altre cas, encara (el compendi de dret canònic), el contingut del text es relaciona amb l'obra d'un altre puntal de l'escolàstica, Ramon de Penyafort (1180-1275).

La crítica ha discutit la paternitat d'aquells grans intel·lectuals, primer intuïtivament —aquests grans homes *de cap manera* podien ser autors d'uns textos tan poc elaborats!—, més tard amb raons. Amb raons, però, tan sols s'ha pogut suggerir una autoria alternativa en el cas d'Albert el Gran.² Resta el cas del *Thesaurus pauperum* atribuït a Pere Hispà, que continua desafiant una crítica reàcia, però desarmada, més enllà de l'anàlisi internalista.

Alguns estudiosos, com ara el gran historiador de la ciència George Sarton o els editors que ha tingut algun d'aquests textos, van especular sobre la identitat d'aquells pobres. Les seves conclusions, sense altre fonament que la seva imaginació, apuntaven als estudiants pobres de les naixents universitats (Sarton 1927-1948: II, 465-466) o als clergues amb pocs recursos econòmics (Valls i Taberner 1938/1992: 26). I sí, són uns textos evidentment

¹ Encara que l'atribució d'aquesta obra a Pere Hispà és rotunda en molts manuscrits i edicions, també ha estat atribuïda en algun cas més escadusser i sense fonament a Arnau de Vilanova.

² El dominicà Albert d'Orlamünde, a qui s'atribueix també alguna altra obra a nom d'Albert. Vegeu Bourke (1943). Els compendis de dret tenen una autoria clara: el *Liber pauperum* és obra del jurista italià del segle XII Claudio Vaccario (*fl.* 1143-1198) i la *Summula pauperum* del cistercenc alemany de mitjan segle XIII Adam d'Aldersbach (Adam Theutonicus).

relacionats amb els ambients universitaris, i no únicament, que també, a causa d'alguns dels seus suposats autors. Fixem-nos que, si els analitzem en conjunt, no tenim altra cosa que el panorama complet de les facultats de la universitat medieval: Arts (*Philosophia pauperum*), Medicina (*Thesaurus pauperum*), Dret (*Liber pauperum* i *Summula pauperum*) i Teologia (*Biblia pauperum*). Aquesta coincidència, en la qual la crítica no s'ha fixat abans, no sembla desvinculable d'aquelles enlluernadores atribucions i no sembla exempta de significat.

La sospita que som davant d'una estratègia és forta. En primer lloc, sembla que l'estratègia afecta el conegut sistema d'assegurar-se la difusió de la pròpia obra atribuint-la a un autor famós, com podria ser el cas del *Thesaurus pauperum*, l'autèntic autor del qual hauria restat en l'anonimat. Res, però, no permet provar-ho. Per altra banda, Valls i Taberner (1938/1992: 26) atribuï amb probabilitat al segle XIV l'al·lusió als pobres al títol del compendi de l'obra de Penyafort. No és aquest el cas del *Thesaurus pauperum*, en la difusió del qual (que inclou algunes versions catalanes),³ el títol, amb la clara al·lusió als pobres, és invariable i l'atribució a Pere Hispà molt sovintejada, ja des dels manuscrits més antics.

Més enllà de discernir el detall erudit de si Pere Hispà va ser l'autèntic autor o no del *Thesaurus pauperum* posat al seu nom, interessa plantejar si en ambients universitaris de finals del segle XIII podia haver-hi raons que, com a mínim, fessin creïble una tal atribució. Contra el que s'ha donat per entès massa vegades, barrejant un suposat rigor acadèmic amb els prejudicis presentistes, aquesta obra no és ni molt menys tan senzilla i vulgar (vegeu-ne l'edició de Da Rocha Pereira 1973). Es tracta, sí, d'un ampli receptari mèdic les fórmules del qual fan ús dels productes més a l'abast (molts dels quals, certament, poden resultar avui, que no llavors, repugnants).⁴ Però, si l'examinem més aten-

³ Desconec la circulació en terres catalanes de les altres obres durant el període medieval i renaixentista, a excepció de la *Philosophia pauperum*, impresa en llatí a Barcelona per Pere Posa l'any 1492 amb el títol de *Physica pauperum*.

⁴ L'anònim autor de l'edició d'una de les versions catalanes medievals (edició que va quedar incompleta), adverteix que l'ha efectuat «suprimint

tament veurem que no és un receptari tan simple com tants altres. L'obra té, efectivament, una estructura i un mètode no gens senzills i vulgars: els propis de les obres acadèmiques de l'època. L'estructura de les receptes no és altra que *a capite ad calcem*, del cap fins als peus, de forma ordenada, com a les enciclopèdies mèdiques o els tractats de cirurgia. El mètode original (el rastre del qual fou esborrat en molts manuscrits per simplificar) és ben complex: l'autor va cercar en un gran nombre d'obres emanades dels cercles universitaris i en va extractar receptes, la procedència de les quals va indicar curiosament al final de cadascuna, en virtuals notes al peu;⁵ un mètode, la cita de les autoritats, també ben propi de l'escolàstica universitària.

Si som davant d'una obra més complexa i refinada del que s'ha volgut creure, convé plantejar-se si aquelles raons per a l'atribució possiblement emanades dels ambients universitaris de finals del segle XIII tenen alguna relació amb els pobres del títol. Qui eren aquests pobres per als quals una figura de l'escolàstica i de l'Església hauria escrit aquest *Tresor*?

El públic de les obres científiques i tècniques en vulgar l'hem individualitzat fonamentalment en dos grans grups socials i professionals, un i altre extraacadèmics. En primer lloc, els laics, aquella allau de nous lectors (en ciència, tant com en història o en literatura) que són fruit de les transformacions socials del trànsit de l'alta a la baixa Edat Mitjana que van donar origen a la burgesia, i que en ciència tenen una predilecció notable per la medicina, que afecta la salut, i per les qüestions naturals, que afecten la comprensió de l'entorn biològic de l'ésser humà. En segon lloc, els menestrals, els practicants dels oficis, i molt particularment els relacionats amb la salut, àvids de guies pràctiques que els fornissin els coneixements més valorats de la seva pro-

tots els capítols que tractaven de matèries poc decents». Són candidats probables a l'autoria d'aquesta edició el canonge Jaume Collell, fundador de la col·lecció on es va publicar, i el filòleg i historiador Josep Balari i Jovany, que hi va col·laborar. Vegeu Balari (1892). Miquel i Planas (1917) és una edició de bibliòfil en tipus gòtics d'un dels texts catalans.

⁵ El ms. Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 864, és l'únic dels manuscrits catalans de l'obra que ha conservat la indicació de la procedència de les receptes, anotada en vermell.

fessió. El comú denominador entre aquestes dues menes de públic lector és la institució universitària, de la qual emanen els coneixements i els models professionals més prestigiosos i els quals tots ells aspiren d'assumir, i que ha esdevingut, ja a últims del segle XIII, un poderós factor de promoció social (Cifuentes 1999; Cifuentes 2002: 38-49).

Tot sembla indicar que eren aquests els pobres: aquests sectors extrauniversitaris, poderosament atrets per la institució universitària, en la qual cercaven coneixements valuosos i valorats, però sumaritzats, extractats fins al tresor, simplificats, assequibles. I relatius a tots els àmbits en què actuava la universitat medieval: la filosofia natural, la medicina, el dret i la teologia. Així sembla deduir-se, almenys, de la difusió del *Thesaurus pauperum* per terres catalanes. Un primer buidatge de la documentació coneguda entre la primeria del segle XIV i inicis del XVI mostra com els posseïdors/usuaris/lectors d'aquesta obra formaven part d'aquests dos sectors extraacadèmics. A la taula adjunta podem comprovar que contra 14 posseïdors encasellables en les professions sanitàries (1 físic, 7 cirurgians, 2 barbers, 1 barber-cirurgià, 3 apotecaris) documentem 22 altres posseïdors pertanyents als sectors extrauniversitaris no mèdics (el rei, amb 2 exemplars, 3 ciutadans, 4 mercaders, 1 llibreter, 1 pare, 1 tender, 2 notaris, 2 juristes, 3 nobles i 3 clergues). Uns pobres a fe que ben particulars.

Difusió del <i>Thesaurus pauperum</i> als Països Catalans (ss. XIV-XVI)				
<i>Data</i>	<i>Llengua</i>	<i>Posseïdor</i>	<i>Ofici</i>	<i>Ciutat</i>
1308	C	Jaume II	rei	Barcelona
1323	C	Jaume II	rei	Barcelona
1347		Berenguer Rubió	ciudadà	València
1362		Hospital de la Seu		Girona
1371		Pere Pujol	apotecari	Mallorca
1372		Arnau de Roaix	jurista	Mallorca
1383		Juan Fernández de Porto	batxiller en dret	València
1388		Francesc Moliner (major), àlies Metge	cirurgia	València
1399		Francesc Moliner (menor)	cirurgia	València
1406	C	Francesc Manyà	ciudadà	Vic
1414		Pere Riba	«tender»	Perpinyà
1417	C	Joan Desbrull	mestre en medicina	Mallorca
1420	C	Domingo Carbonell	apotecari	Vic
1428		Joan Gener	cavaller	Barcelona
1430		Joan Despuig	mercader	Barcelona
1430	C	Pere de Cantarell	cirurgia	Vic
1432	C	Bernat Nadal	notari	Barcelona
1432		Guillem Sacoma (convers)	llibreter	Barcelona
1436	C	Pere Domingo	prevere	Cervera
1437		Arnau Folchs	ciudadà	Vic
1437	C	Lleonís Mestre	barber-cirurgia	Barcelona
1439	C	Mateu Novella	mercader	Cervera- Barcelona
1439		Francesc Vidal	paraire	Castelló d'Empúries- Mallorca
1439		Ramon de Lanant	barber	Barcelona
1448	C	Antoni Cases	mercader	Barcelona
1451		Pere Parera	cirurgia	Mallorca
1452		Joan del Ram	cirurgia	Mallorca
1452		Honorat Sacosta	barber	Mallorca
1452		Domingo Caravant	prevere	València
1466		Joan de Junyent	mercader	Barcelona
1471		Bernat Lanes	cirurgia	Vic
1475	C	Miquel Cerver (o Cervera)	cirurgia	Vic
1484		Pero Sánchez-Muñoz	cavaller	Terol
1486	L	Joan Fuster	notari	Perpinyà

1489		Maties Mercader	canonge	València
1530		Gaspar Juan Sánchez-Muñoz	cavaller	Terol

C = Català - L = Llatí - En blanc = Sense dades.

Fonts: 1308 Rubió i Lluch (1908-1921: II, xxix-xxx i lxxiii). - 1323 Martínez Ferrando (1962: § 134, 182-198). - 1347, 1383, 1399 Mandingorra (1989: § 13, 78, § 65, 149, § 94, 193-195). - 1362 Batlle i Prats (1934: 74-75). - 1371, 1372, 1417, 1439, 1451, 1452, 1452 Hillgarth (1991: 430, § 81, 431-432, § 86, 474-478, § 179 i. 853, 489, § 211, 498, § 240, 500, § 248 A, 501, § 248 B). - 1388 ARV, Protocols Notarials, n° 2644 (1388-03-24). - 1406, 1420, 1430, 1437, 1471, 1475 Junyent (1943: § 255, § 246, § 247, § 248, § 249, § 250). - 1414 Vidal (1987, 67-68). - 1428, 1430 Iglesias (1996: 479-486, § 108, 515-520, § 118). - 1432, 1432, 1448, 1466 Madurell (1974: 56-57, § 67, 58, § 69, 72-75, § 100, 91-92, § 132). - 1436 Llobet (1997: § III, 410-411). - 1437 Roca (1924: 159-160). - 1439 Duran i Sanpere (1917: 131-134). - 1439 AHCB, Arxiu Notarial, I.7, s. núm., ff. 2, 3rv, 4rv i 5; 8v, 12 i 13v (1439-07-28/1439-08-05). - 1452 Ferrer Gimeno (1993: § 54, 473-474). - 1484, 1530 Monfrin (1964). - 1486 Madurell - Rubió (1955: 77-81, § 34). - 1489 Ferrer Gimeno (1987-1988).

Aquests sectors laics, d'altra banda, eren objecte d'especial atenció des de la cúpula de l'Església del segle XIII, que se servia decididament dels ordres mendicants com a ariets reevangelitzadors en uns sectors urbans la prosperitat dels quals els apartava del bon camí. Vist així, la figura d'un eclesiàstic universitari com Pere Hispà preocupat per aquests sectors laics i pels coneixements que demandaven, i posat a fer un producte assequible i útil per a ells, no fa tan estrany. Naturalment, qui diu Pere Hispà diu algun altre individu anònim amb aquest perfil.

Almenys durant l'època que la documentació conservada permet estudiar (a partir de principis del segle XIV), de 36 exemplars detectats en total, 12 eren sens dubte en català i només 1 sens dubte en llatí. Els altres 23 no podem afirmar en quina llengua estaven escrits, perquè la font no ho especifica, si bé els perfils de les biblioteques fan sospitar que eren en català en un bon nombre dels casos. El primer esment que coneixem és de 1308 i ja és d'un exemplar en català. Compareix en una llista de llibres procedents de l'orde del Temple que passaren a mans de Jaume II. Cal pensar que el 1308 aquesta traducció catalana ja tenia una certa circulació, qui sap si a partir d'una iniciativa sorgida en els cercles d'aquests monjos-soldats. En qualsevol cas, la primera tra-

ducció catalana d'aquesta obra és contemporània a la d'altres obres de caire didàctic i científic importants, com el *Secretum secretorum* o la *Chirurgia* de Teodoric. Aquests i altres textos traduïts durant el regnat de Jaume II són una part del patrimoni que cal inserir entre els primers textos documentats que constitueixen la comunitat textual que posà en marxa la primera expressió global en català, al costat dels textos històrics i jurídics i de l'obra de Llull.

La redacció del *Thesaurus pauperum* original en llatí, com la dels altres textos adreçats a pobres, em sembla fruit del moment en què foren escrits, en el qual l'ús del vulgar encara no era vist com un instrument de comunicació útil com ho seria poques dècades després. El llatí era la llengua de la universitat, la llengua de l'Església i de la comunicació entre els savis i les antigues elits. En aquest últim element, però, hi haurà el trencament, quan entrin a formar part de les elits nous grups socials amb nous interessos, que preferiran un altre codi lingüístic, el del vulgar, i als quals caldrà arribar ja no tant en llatí com en vulgar (Verger 1997). De moment, però, els autors dels textos per a pobres del segle XIII continuaran usant la llengua que estan acostumats a usar als ambients universitaris per a expressar aquelles matèries tècniques, encara que ofereixin una versió simplificada dels continguts. No em sembla una casualitat que sigui el *Thesaurus pauperum*, el text mèdic, el que més atregui els nous lectors en vulgar, que se'n procurin aviat traduccions i que li garanteixin una enorme difusió en les llengües vulgars, també en català.⁶ El lloc

⁶ Conservem tres manuscrits amb el text del *Tresor de pobres* en català: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 864, ff. 4ra-56v (datat el 1392, l'únic que conserva la procedència de les receptes); Toledo, Archivo y Biblioteca Capitulares, ms. 97-23, ff. 19r-31v (s. XIV); i Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 191, ff. 1r-3r i ir-cxlviii (ss. XIV-XV, l'únic que atribueix l'obra a Pere Hispà: «compilat de papa Johan»). Deixant de banda els fragments menors, hi ha quatre receptoris catalans més que tenen una estreta relació, encara per estudiar, amb el *Tresor de pobres*: València, Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 216, 1r text, amb foliació desordenada (c. 1408, atribuït a Hipòcrates); ibídem, 2n text (c. 1408); ibídem, ms. 652, ff. 1r-140v (s. XV, acéfal); i Sevilla, Biblioteca Colombina, ms. 7-4-27, ff. 48v^a-66r^a (c. 1435).

central de la salut en els interessos d'aquests nous grups socials explica la preferència pels textos que s'hi relacionen, que seran els més traduïts a les llengües vernacles.

EN VULGAR: EL CAMÍ DE LA LITERATURA

Satisfereix la demanda de coneixements científics i tècnics que sorgia en medis extrauniversitaris era una novetat en el segle XIII; una novetat que requeria inventar els mitjans intel·lectuals amb els quals podia ser més efectiu arribar a aquest sector de la societat. Des dels medis universitaris hem vist com s'optà en un primer moment per l'elaboració de versions en llatí, simplificades en aparença i contingut, però no tan simples en l'elaboració, per a arribar a aquests pobres. Uns sectors que per primera vegada en molt de temps disposaven de temps de lleure, que ompliren amb —entre d'altres components— la lectura. És el moment de la literatura de creació en llengua vulgar, del furor pels romanços o les cròniques (Auerbach 1958). Però també el de l'ús del vers com a instrument de comunicació, una eina de memorització com cap altra, a cavall entre l'oralitat i l'escriptura,⁷ d'eficàcia provada en les cançons de gesta. Sabem de l'existència de textos literaris en prosa i de no literaris en vers que són expressió d'aquest procés de recerca de nous mitjans intel·lectuals per a arribar a aquell públic i per satisfer les seves demandes d'oci i coneixement; uns textos que tenen com a característica comuna el no fer ús ja del llatí sinó de la llengua vulgar. Sembla que la literatura de creació en llengua vulgar (romanços, cançons de gesta) assenyala un nou camí, ofereix els models, per a la difusió d'aquests coneixements tècnics entre aquests grups socials extraacadèmics.

És en aquest context que podem d'entendre algunes obres a cavall entre la literatura de creació i la tècnica a l'àrea occitano-

⁷ Sobre aquest tema, que mereix una atenció més gran de la que se li pot dedicar ara i aquí, vegeu Ong (1982); Selig – Frank – Hartman (1993); Dagenais (1994). Per al cas català, interessin els treballs de Moran (1989); Moran (2004); Moran – Rabella (2001); Philipp-Sattel (1996); Philipp-Sattel (1998); Soler (1998) i Zimmermann (2003).

catalana. En prosa, tenim un exemple de més importància del que s'ha suposat fins ara: el *Llibre de meravelles* (o *Fèlix*) de Ramon Llull (París, 1287-89) (edició a Llull 1931-1934 i a OS II; sobre els seus continguts científics, vegeu, entre d'altres, Badia 2004a i Badia 2004b). No es tracta d'un text científic, sinó literari, certament. Som davant d'un romanç, una novel·la, però un romanç que ofereix, a través del seu argument, un recorregut bàsic pel catàleg del saber de l'època. Llull hi assaja amb èxit, a partir de models literaris, l'ús d'un gènere i d'un llenguatge, eminentment literaris, per a l'expressió no de la ciència però sí de la seva construcció filosòfica, l'Art, susceptible de ser aplicada i de permetre l'accés, segons ell, a tots els coneixements humans, entre els quals també els científics (Ruiz Simon 1999; Badia 2004b). Ús d'un gènere i d'un llenguatge literaris per a objectius no literaris, per tant. Ús pràctic dels models que ofería la literatura de creació del seu temps per a arribar a aquests sectors extraacadèmics als quals interessava convèncer de la utilitat de l'Art (sobre Llull i la literatura, vegeu Badia 1992, Badia 1994, Badia 1997, Badia 2004b i Soler 1998; específicament sobre aquesta obra, Bonillo 2008).

No és l'única obra de la seva ingent producció escrita en la qual Llull assajarà de servir-se de vies d'accés al seu públic de caràcter literari. Precisament, la seva primera obra, la *Lògica del Gatzell* (Montpeller, 1271-72), un tractat tècnic dedicat a la lògica, és un altre exemple d'ús de tècniques literàries per a arribar al seu públic (ed. ORL 19, reproduïda a RIALC 89.8). També ho és la *Medicina de pecat* (Mallorca, 1300), que malgrat el títol és de temàtica espiritual (ed. ORL 20, reproduïda al RIALC 89.5). I també ho és la quasi contemporània *Aplicació de l'Art general* (Mallorca, 1301), en la qual Llull mostrarà l'aplicabilitat del seu Art a diverses àrees del coneixement i disciplines pròpies de la universitat del seu temps: per aquest ordre, la teologia, la filosofia natural, la lògica, el dret, la medicina, la retòrica i la filosofia moral (ed. ORL 20, reproduïda a RIALC 89.7). En tots tres casos, la tècnica utilitzada és el vers (Llull 1936-1938 = ORL 19-20 i Llull 1925 ofereixen altres exemples de poesia lul·liana); una tècnica que, emprada per a l'expressió de coneixements impropis de la literatura però íntimament relacionada amb la literatura, no era una novetat, sinó que tenia ja en el segle XIII uns exemples ben

reconeguts, també a l'àrea occitanocatalana, potser el bressol o un dels primers bressols d'aquesta tècnica a l'Europa llatina.⁸

Interessa destacar dos d'aquests exemples, relacionats amb la tradició trobadoresca. En primer lloc, el *Romans dels auzels casadors* de Daude de Pradas (*fl.* 1214-1244). Es tracta d'un extens poema didàctic sobre l'art de la falconeria sòlidament fonamentat en la tradició accipitrària llatina altomedieval, escrit en occità per un conegut trobador que fou autor d'altres peces líriques conservades, i en el qual exposa a un públic explícitament nobiliari totes les particularitats de la cria, l'ensinistrament, la cura i la cacera amb falcons i altres aus rapaces. El *Romans* de Daude de Pradas va tenir un prolongat èxit entre el públic de nobles que practicaven la falconeria, i també al sud dels Pirineus: un dels manuscrits principals d'aquesta obra, copiat a Catalunya durant el segle XIV, va pertànyer a Guillem Ramon de Cruïlles, senyor de Caldes de Malavella (Brunel 1935: § 51; Gudiol 1934: § 200; ed. Schutz 1945).

El segon text és obra d'un altre trobador del mateix període, Raimon d'Avinhon (*fl.* 1209-1250). Es tracta, en aquest cas, d'una versió en occità i en vers del tractat de cirurgia de Roger de Salern, el primer de la tradició quirúrgica occidental i obra estel·lar de l'anomenada Escola Salernitana de medicina. Igualment, l'obra va adreçada al mateix públic nobiliari aqueferat en les guerres feudals que dona origen a la literatura trobadoresca, i un cop més la difusió de l'obra va arribar també a Catalunya: el manuscrit únic que la conserva hi fou copiat a finals del segle XIII

⁸ Al món islàmic, tampoc no era estranya: pensem en Ibn Sina, Avicenna (Bukhara, 980-Hamadan, 1037), que va escriure diversos poemes mèdics, entre els quals destaca la *Uryuza fi-l-tibb* ('Poema de la medicina'), un compendi del *Qanun* de 1316 versos, que fou traduït al llatí a Montpeller (1294) per Armengol Blasi, nebot d'Arnau de Vilanova (*Cantica medicine o de medicina*). Vegeu Avicenne (1956). Per altra banda, Ferre (1994) comenta tres poemes en hebreu de poetes jueus andalusins dels segles XII i XIII sobre el regiment de sanitat: Abraham ibn Ezra (Tudela, 1089-Rodes, 1167), Yehudà al-Harizí (Toledo?, 1165-c. 1235) i Sem Tob ibn Falaquera (Tudela?, 1225-c. 1295). Aquest últim justifica l'elecció del vers: «per tal com les coses que es diuen en vers i estan mesurades / agraden a alguna gent i són fàcils de recordar, / he donat regles de salut en vers rimat». Ferre (1994: 335, en castellà).

(Thomas 1881 i Thomas 1882, ed. extr.; Brunel 1935, § 288; ed. Cianciòlo 1941; Paterson 1988; Rothwell 1983).

És un context en el qual hauríem d'afegir el *Breviari d'Amor* de Matfré Ermengaud (començat el 1288), igualment escrit en occità i en vers, i amb una enorme difusió (també traduït en prosa) a una i altra banda dels Pirineus fins avançat el segle xv, que en un marc eminentment moral i teològic fa referència a una bona part del catàleg del saber natural (ed. Ricketts 1976-2004).

Durant el segle xiv trobarem nous textos tècnics en vers i en vulgar a l'àrea lingüística i cultural catalana. La majoria dels textos d'aquest període estan relacionats amb l'alquímia, però la falconeria, el còmput, la medicina i la història natural, ofereixen també alguns exemples que convé tenir en compte. El més llarg és un tractat de falconeria anònim que fa referència exclusivament als astors (García Sempere 2002),⁹ la llengua del qual, un occità amb forta pàtina catalana, l'aproxima cronològicament més als textos anteriors que als altres d'aquest grup, ja escrits en català. Primerament, un poema sobre el còmput anual i les festes mòbils, que ens ha arribat en doble versió, la més extensa adaptada i incorporada a un llunari calculat per a València a la primeria del Quatre-cents (ed. Meyer 1891: 613, reproduïda a RIALC § 0bis; ed. Grapí 2005b).¹⁰ El més breu del grup és el relatiu a la medicina, un poema sobre les quatre complexions dels éssers vius, amb paral·lels llatins coneguts (ed. Grapí 2005a, reproduïda a RIALC § 0bis).¹¹ A un terreny a cavall de la medici-

⁹ «Quan d'ombra Deu sa curatura / volch ordiner per natura / l'umes en terra, l'altre mer, / l'autres fa per l'ayre voler. / En terra mis homes e bestas, / em mer pexons, vens e tempestas, / en l'ayre los aucels establi. / Lo mon eu fist eu recompli, / a l'ome tot asso comenda, / e tot so de sots luy o autreya, / qu-el ne fasa tot son servida / e tot seyt en sa comendisa... » (Madrid, Biblioteca Francisco de Zabálburu, ms. 0-3, ff. 8r^b-11v^b).

¹⁰ «Dins en .i. any son scrites / .lii. setmanes complides, / e son los dies tots scrits / .c.cclxv. complits; / e son entre la nit e-l dia / .xxiiii. hores tota via; / e axi es la suma tanta / .vii. m. dcclx., / que son les hores dins .i. any, / per compte cert aytantes fan... » (Madrid, BNE, ms. 18060, f. 143v, etc.).

¹¹ «Sanguini es joyós, / franch, risent, plasenter, / carnut, fresch, amorós / cantayre, amant ver. // Colèrich és curós, / savi ab sen enter, / ardit, subtil, ginyós, / leu, mogut e colper. // Ffleumätich: pererós, / volpell, flach e leuger / de seny e sospitós, / pauch, menter e grosser. // Malencòlich: irós,

na i la història natural correspon encara un altre poema, en aquest cas sobre les qualitats dels fruits relatives al regiment de sanitat (ed. Valls i Taberner 1910).¹²

A part d'aquests, conservem sis poemes catalans sobre l'alquímia. No són peces estranyes, perquè en alquímia coneixem un context internacional en el qual les composicions en vers són relativament freqüents en moltes altres llengües del nostre entorn (Pereira 1999). D'altra banda, els inventaris de béns ens informen de la circulació dels poemes alquímics en català entre els alquimistes de la Barcelona de principis del segle xv (Madurell 1974: § 45, núm. 7bis, i § 48, núm. 5 i 6; Cifuentes 2002: 251 i supl. 2006; Cifuentes 2004-2005: 143).

El més antic i cèlebre dels poemes alquímics catalans és el que es coneix com *Cantilena*, falsament atribuït a Ramon Llull i que sempre acompanya les còpies del *Testament* alquímic pseudo-llullà, escrit cap a 1330-32, del qual constitueix un resum rimat. Circulà en diferents versions i també acompanyat d'una traducció llatina, llengua en la qual també conservem el text exempt (ed. Pereira – Spaggiari 1999: CXXIII-CXXVII i 519-525, reproduïda a RIALC § 89a.1).¹³

Els següents poemes formen un grup de quatre copiats en una miscel·lània alquímica de la segona meitat del segle xv, encara que aquests textos semblen prou anteriors a judicar pels occitanismes que contenen (Pereira 2004: 475-477; Cifuentes 2002a:

/ trist, croy, mal estetger, / inich e barallós, / avar, fals, monsonger» (Madrid, BNE, ms. 18060, f. 144r).

¹² «Déu ha creat e fet tot quant és de nient, / compost e ordonat ab cascun aliment: / aygüe, terra, foch e ayre. Per ver, / en totes creatures a de aquests quotra aver, / car viure no porían en gens profitar / si-y falia la hu, axí-ls fa Déu obrar / per .iiii. temps de l'any, que axí són ordonats: / los dos són calt e fret, e los dos són temprats... » (París, BNF, ms. Nouv. Acq. Lat. 200, ff. 15r-16r).

¹³ «Amor nos fa açò rimar: / ab corrupció poràs saber, / car sens ella no-s pot lunyar / generació de son ésser. // Essència fa quinta obrar, / si vols unitat d'açò fer, / e no-t vull pas may declarar; / cové-t plural amor haver... » (Oxford, Corpus Christi College, ms. 244, ff. 81^r-82^r; Oxford, Bodleian Library, ms. Ashm. 1483, f. 261r; Palma, Biblioteca Pública, ms. 1025, f. 86rv; Nantes, Bibliothèque Municipale, ms. 523, ff. 75r-76v; París, Bibliothèque Nationale, ms. Esp. 289, ff. 149v-151r).

254; Cifuentes 2004-2005: 143-149). En el primer es fa una presentació escatològica de l'opus alquímic, paral·lela a la que també pot trobar-se al *Testament pseudolul·lià* (ed M. Cabré i M. Pereira al RIALC § 0bis; Pereira 2004: 476). En el segon poema, el més llarg, l'autor s'adreça als que s'oposen a l'alquímia i l'es-carneixen, i els descriu els preparats i les virtuts medicinals de la pedra filosofal (ed M. Cabré i M. Pereira al RIALC § 0bis; Pereira 2004: 476). En el tercer poema, s'adreça als seguidors de l'alquímia i els ofereix recomanacions d'ordre ètic i tècnic (ed M. Cabré i M. Pereira al RIALC § 0bis; Pereira 2004: 476). En el quart i últim poema del grup, exposa la genealogia dels filòsofs des d'Adam, amb esment dels bíblics i antics, els araboislàmics i un únic personatge occidental, lo prous en Jacme (ed M. Cabré i M. Pereira al RIALC § 0bis; Pereira 2004: 476-477), a identificar probablement amb Jaume del Burg de Sant Serni. Aquest alquimista tolosà de la primera meitat del segle XIV, d'immediata gran fama a tota l'àrea occitanocatalana, és l'autor de l'últim poema alquímic que conec en català, en el qual es presenta novament una pràctica alquímica resumida per a l'obtenció de l'elixir (Cifuentes 2004-2005: 142-143).¹⁴

En definitiva, som davant d'un esclat de temes que aprofiten aquella tècnica compositiva pròpia dels primers temps del procés de vernacularització del saber però en un moment en qual aquest procés ja no és cap novetat i les produccions ?les traduccions i també els textos originals? són nombroses. El motor, per tant, és diferent. Ja no és la cerca de nous mitjans expressius, en estret contacte amb el desenvolupament de la literatura de creació, sinó que cal buscar-lo en els mateixos oficis implicats. En alquímia, particularment, la creixent difusió dels coneixements en vulgar estaria estretament relacionada amb el caràcter extrau-

¹⁴ Únicament en conservem una transcripció, feta a partir d'un ms. copiat per una mà castellana que fou destruït durant la revolució d'Astúries de 1934. Comença: «En lo fems no és terra tornat / ya per nul temps no serà such gittat. / E si le tornes fems co[n] vi acetosa / de la obra poràs fer a ta guisa. / Tres coses són en la obra verament: / aygua, unguent et terra exament. / De l'aygua trauràs son fum ab petit foch / e de l'unguent lo nigre per son loch; / de la terra, la mort esquiveràs: / elixir en ella trovaràs... », ed. Luanco (1889-1897: I, 116-117).

niversitari d'aquesta àrea del saber, els coneixements tècnics de la qual sovint eren resultat de l'experimentació i circulaven oralment (Pereira 1999: 356). La llengua vulgar s'alia novament amb el vers en aquesta particular nova transició entre l'oralitat i l'escriptura, i el vers sembla que fa una funció divulgativa en extrem, tant en alquímia com en les altres àrees implicades.

Finalment, cal subratllar que, molt significativament, a banda del calendari en vers, tots els altres textos tenen una relació més o menys estreta amb el món de la salut, també els textos alquímics, pertanyents a la tradició alquímica de l'elixir pròpia de la zona occitanocatalana. És tot el que es relaciona amb la salut el que més interessa, en termes tècnics, a aquesta allau de nous lectors burgesos o nobles que prefereixen llegir en vulgar, i per als quals s'elaboren, o ells mateixos es fan elaborar, nous productes. En aquestes innovacions els models que ofería la literatura es van tenir ben presents i aquest fet va donar lloc a uns textos híbrids, encara no prou ben compresos.

L'estudi de tots aquests textos, degudament contextualitzat, permetrà (1) conèixer millor els orígens del procés de vernacularització del saber científic i tècnic a l'àrea cultural catalana i el paper que hi jugà la literatura de creació; (2) facilitarà la incorporació d'aquests materials al discurs d'història de la llengua, i molt especialment mostrarà que cal tenir-los en compte en estudiar els primers textos documentats que constitueixen la primera comunitat textual que posà en marxa la primera expressió global en català; i (3) enriquirà el context que a poc a poc anem coneixent millor de la figura i l'obra de Ramon Llull, personatge amb un projecte extraordinari però utilitzador de mitjans i recursos que eren a l'ambient a la seva època.

OBRES CITADES

- Auerbach, Erich, 1958. *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Berna: Francke; tr. esp.: *Lenguaje literario y público en la baja latinidad y en la Edad Media*, Barcelona: Seix Barral, 1969.
- Avicenne, 1956. *Poème de la médecine / Al-Husayn ibn 'Abd Allah ibn Sina, Urguza fi-t-tibb / Cantica Avicenae: texte arabe, traduction française, traduction latine du XIIIe siècle*, avec introduction, notes et index, établi et présenté par Henri Jahier et Abdelkader Noureddine, Paris, Les Belles Lettres, 1956.
- Badia, Lola, 1992. *Teoria i pràctica de la literatura en Llull*, Barcelona: Quaderns Crema.
- Badia, Lola, 1994. «Postil·les naturals a Llull i Jordi de Sant Jordi», in *The Discerning Eye: Studies presented to Robert Pring-Mill on his seventieth birthday*, Oxford: The Dolphin Book Co, pp. 27-38.
- Badia, Lola, 1997. «Scienza e letteratura nella produzione volgare di Raimondo Lullo», in *Francescanesimo in volgare (secoli XIII-XIV): Atti del XXIV Convegno Internazionale della Società Internazionale di Studi Francescani (Assis 1996)*, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, pp. 245-269.
- Badia, Lola, 2004a. «Cavalleria, rondalles i filosofia natural al capítol 29 del *Fèlix*», in *Homenatge a Josep M. Massot: la cultura catalana en projecció de futur*, Castelló de la Plana – Barcelona: Universitat Jaume I – Institut Ramon Llull, pp. 55-92.
- Badia, Lola, 2004b. «La ciència a l'obra de Ramon Llull», in *La ciència en la història dels Països Catalans*, vol. 1 (*Dels àrabs al Renaixement*), eds. Joan Vernet i Ginés – Ramon Parés i Farràs, València: Institut d'Estudis Catalans – Universitat de València, pp. 403-442.
- [Balari i Jovany, Josep], 1892. *Tresor de pobres compilat per Pere Hispano (Papa Joan XXI): versió catalana del segle XIV*, Barcelona: Impr. Fidel Giró (Biblioteca de la Revista Catalana).
- Batlle i Prats, Lluís, 1934. «Inventari de béns de l'hospital de la Seu de Girona (10 gener 1362)», *Estudis Universitaris Catalans*, 19, pp. 58-80.

- Bonillo Hoyos, Xavier, 2008. *Literatura al Llibre de meravelles de Ramon Llull*, Barcelona: UOC.
- Bourke, Vernon J., 1943. «The provenance of the *De apprehensione* attributed to Albertus Magnus», *Speculum*, 18, pp. 91-98.
- Brunel, Clovis, 1935. *Bibliographie des manuscrits littéraires en ancien provençal*, Lieja – París: G. Thone – E. Droz; reimpr.: Ginebra – Marsella, Slatkine Reprints – Laffitte Reprints, 1973.
- Cianciòlo, Umberto, 1941. «Il compendio provenzale verseggiato della *Chirurgia* di Ruggero da Salerno», *Archivum Romanicum*, 25, pp. 1-85.
- Cifuentes Comamala, Lluís, 1999. «Vernacularization as an intellectual and social bridge: the Catalan translations of Teodorico's *Chirurgia* and of Arnau de Vilanova's *Regimen sanitatis*», *Early Science and Medicine*, 4, pp. 127-148.
- Cifuentes Comamala, Lluís, 2002. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears; 2a ed. revisada i ampliada 2006.
- Cifuentes Comamala, Lluís, 2004-2005. «Les obres alquímiques 'arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana», *ATCA*, 23/24 = Actes de la II Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova, pp. 129-150.
- Dagenais, John, 1994. *The Ethics of Reading in Manuscript Culture: Glossing the Libro de buen amor*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Duran i Sanpere, Agustí, 1917. «Notícies de llibres en inventaris de Cervera», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 4, pp. 127-135.
- Ferre, Lola, 1994. «Los regímenes dietéticos medievales, en prosa y en verso: entre la medicina y la literatura», *Espacio, Tiempo y Forma, serie III, Historia Medieval*, 7, pp. 327-340.
- Ferrer Gimeno, M^a. Rosario, 1987-1988. «La biblioteca del canónigo Maties Mercader (†1489)», *Estudis Castellonencs*, 4, pp. 441-469.
- Ferrer Gimeno, M^a. Rosario, 1993. *La lectura en Valencia (1416-1474): una aproximación histórica*, tesi doctoral de la Universitat de València; ed. en microfítxes: València, Universitat de València, 1994.
- Llull, Ramon, 1925. *Poesies*, ed. Ramon d'Alòs-Moner, Barcelona: Barcino, ENC 3; 2a ed. 1928.

- Llull, Ramon, 1931-1934. *Libre de meravelles*, ed. Salvador Galmés, 4 vols., Barcelona: Barcino, ENC 34, 38, 42, 46-47.
- Llull, Ramon, 1936-1938. *Rims*, ed. Salvador Galmés – Ramon d'Alòs-Moner, 2 vols., Palma: Diputació Provincial de Balears, ORL 19-20.
- García Sempere, Marinela, 2002. «'Quan d'ombra Déu sa curatura': aproximació a un tractado catalán de cetrería en verso», in *La caza en la Edad Media*, ed. Juan Manuel Fradejas Rueda, Tordesillas: Instituto de Estudios de Iberoamérica y Portugal – Universidad de Valladolid, pp. 99-116.
- Grapí Rovira, Orland, 2005a. «Al marge dels cançoners (2): tres textos catalans inèdits en vers», in *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, ed. Carmen Parrilla – Mercedes Pampín, vol. 2, A Coruña: Universidade da Coruña – Toxosoutos, pp. 475-504.
- Grapí Rovira, Orland, 2005b. «'Axí és fet lo compte dret': textos i context de l'art del còmput cronològic a l'Edat Mitjana (un calendari en vers català)», in *Actes del X congrés internacional de l'Associació hispànica de literatura medieval*, ed. Rafael Alemany – Josep Lluís Martos – Josep Miquel Manzanaro, II, Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 837-849.
- Gudiol, Josep, 1934. «Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich», Barcelona: Publicacions de la Biblioteca de Catalunya; ed. original: *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 6 (1920-1922), pp. 50-97; 7 (1923-1927), pp. 59-154; i 8 (1928-1932), pp. 46-120.
- Hillgarth, J. N., 1991. *Readers and books in Majorca (1229-1550)*, 2 vols., París: CNRS.
- Iglesias Fonseca, Josep Antoni, 1996. *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV: les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial, anys 1396-1475*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona; ed. en microfítxes: Bellaterra: Publ. de la UAB, 1996.
- Junyent i Subirà, Eduard, 1943. «Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes entresacadas de algunos inventarios de la Curia Fumada de Vich», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 16, pp. 57-86.

- Llobet i Portella, Josep M., 1997. «Llibres esmentats en alguns inventaris notarials cerverins del segle xv», *ATCA*, 16, pp. 405-415.
- Luanco, José Ramón de, 1889-1897. *La alquimia en España: escritos inéditos, noticias y apuntamientos que pueden servir para la historia de los adeptos españoles*, 2 vols., Barcelona: Impr. Fidel Giró – Impr. Redondo y Xumetra; reimpr. en un sol vol.: Barcelona: Altafulla, 1998.
- Madurell i Marimon, Josep M., 1974. *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474): contribució al seu estudi*, Barcelona: Asociación Nacional de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos.
- Madurell i Marimon, Josep M. – Rubió i Balaguer, Jordi, 1955. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona: Gremio de Editores, de Libreros y de Maestros Impresores.
- Mandingorra Llavata, M^a. Luz, 1989. *Leer en la Valencia del Trecentos: el libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, tesi doctoral de la Universitat de València; ed. en microfítxes: València, Universitat de València, 1990.
- Martínez Ferrando, Jesús-Ernest, 1962. *La Cámara Real en el reinado de Jaime II (1291-1327): relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona = *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 11 (1953-1954).
- Meyer, Paul, 1891. «Nouvelles catalanes inédites», *Romania*, 20, pp. 193-215 i 579-615.
- Miquel i Planas, Ramon, 1917. *Aplech de receptaris: Tròtula de Mestre Joban. Speculum. Flos del Tresor de Beutat. Thesaurus pauperum. En lletra gòtica*, Barcelona: Miquel Rius.
- Monfrin, Jacques, 1964. «La bibliothèque Sánchez Muñoz et les inventaires de la bibliothèque pontificale à Peñíscola», in *Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammaro de Marinis*, vol. 3, Roma: Bibliotheca Apostolica Vaticana, pp. 229-269.
- Moran i Ocerinjauregui, Josep, 1989. «L'aparició del català a l'escriptura», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 19 = *Miscel·lània Joan Bastardas*, ed. Josep Massot i Muntaner, II, pp.

- 103-141; reimpr. a Idem, *Treballs de lingüística històrica catalana*, Barcelona: PAM, 1994, pp. 55-93.
- Moran i Ocerinjauregui, Josep, 2004. *Estudis d'història de la llengua catalana*, Barcelona: PAM.
- Moran i Ocerinjauregui, Josep – Rabella i Ribas, Joan Anton, 2001. *Primers textos de la llengua catalana*, Barcelona: Proa.
- Ong, Walter J., 1982. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Londres – Nova York: Routledge; última ed. 2002.
- Paterson, Linda M., 1988. «Military surgery: knights, sergeants and Raimon of Avignon's version of the *Chirurgia* of Roger of Salerno (1180-1209)», in *The ideals and practices of medieval knighthood/2: Papers from the third Strawberry Hill conference, 1986*, ed. Ruth Harvey – Christopher Harper-Bill, Woodbridge: The Boydell Press, pp. 117-146.
- Pereira, Michela, 1999. «Alchemy and the use of vernacular language in the late Middle Ages», *Speculum*, 74, pp. 336-356.
- Pereira, Michela – Spaggiari, Barbara, 1999. *Il 'Testamentum' alchemico attribuito a Raimondo Lullo: edizione del testo latino e catalano del manoscritto Oxford*, Corpus Christi College, 244, Florència – Tavarnuzze: SISMEL – Ed. del Galluzzo.
- Pereira, Michela, 2004. «Per una història de l'alquímia a la Catalunya medieval», in *La ciència en la història dels Països Catalans*, vol. 1 (*Dels àrabs al Renaixement*), eds. Joan Vernet i Ginés – Ramon Parés i Farràs, València: Institut d'Estudis Catalans – Universitat de València, pp. 455-482.
- Philipp-Sattel, Sabine, 1996. *Parlar bellament en vulgar: die Anfänge der katalanischen Schriftkultur im Mittelalter*, Tübingen: Gunter Narr.
- Philipp-Sattel, Sabine, 1998. «Les tradicions textuals en el pas del català a l'escriptura: l'exemple de la historiografia», in *Actes de l'Onze Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Palma de Mallorca, setembre de 1997)*, ed. Joan Mas Vives – Joan Miralles Montserrat – Pere Rosselló Bover, Barcelona – Palma: PAM – Universitat de les Illes Balears, I, pp. 203-225.
- Ricketts, Peter T. ed., 1976-2004. *Le Breviari d'amor de Matfre Ermengaud*, V (27252T- 34597), Leiden: Brill 1976; II (1-8880), Londres: A.I.E.O., 1989; III (8880T- 16783), amb Cyril P. Hershon, Londres: A.I.E.O., 1997; IV (16783T-27252), amb Cyril P. Hershon, Turnhout: Brepols, 2004.

- Roca, Josep M., 1924. «Un cirurgià barber barcelonès de la XV^a centúria», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 11, pp. 145-162.
- Da Rocha Pereira, Maria Helena, 1973. *Obras medicas de Pedro Hispano*, 2 vols., Coïmbra: Universidade de Coïmbra.
- Rothwell, William, 1983. «Medical and botanical vocabulary in Old Provençal: some considerations», *Estudis Universitaris Catalans*, 25 [= *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, III], pp. 489-502.
- Rubió i Lluch, Antoni, 1908-1921. *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; reimpr. facs.: Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- Ruiz Simon, Josep M., 1999. *L'Art de Ramon Llull i la teoria escolàstica de la ciència*, Barcelona: Quaderns Crema.
- Sarton, George, 1927-1948. *Introduction to the History of Science*, 3 vols. en 5 toms, Baltimore: The Williams and Wilkins Co., for the Carnegie Institution of Washington; reimpr.: Huntington, R. E. Krieger, 1975.
- Schutz, Alexander Herman, 1945. *The Romance of Daude de Pradas Called «Dels auzels cassadors»*, Columbus: Ohio State University.
- Selig, Maria – Frank, Barbara – Hartmann, Jörg (eds.), 1993. *Le passage à l'écrit des langues romanes*, Tübingen: Gunter Narr.
- Soler i Llopart, Albert, 1998. «Espiritualitat i cultura: els laics i l'accés al saber a final del segle XIII a la Corona d'Aragó», *Studia Lulliana*, 38, pp. 2-26.
- Thomas, Antoine, 1881. «La *Chirurgie* de Roger de Parme en vers provençaux», *Romania*, 10, pp. 63-74 i 456.
- Thomas, Antoine, 1882. «La versification de la *Chirurgie* provençale de Raimon d'Avignon», 11, pp. 203-212.
- Valls i Taberner, Ferran, 1910. «Versos catalans inèdits», *Estudis Universitaris Catalans*, 4, pp. 394-398.
- Valls i Taberner, Ferran, 1938. «Adam de Aldersbach y su *Summula pauperum*», *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, 7, pp. 69-83; reimpr. a Valls i Taberner, Ferran, *Literatura jurídica: estudios de ciencia jurídica e historia del pensamiento canónico y político catalán, francés, alemán e*

- italiano*, Barcelona: Promociones Publicaciones Universitarias, 1986, pp. 173-187; Málaga: Cátedra de Historia del Derecho y de las Instituciones de la Universidad de Málaga, 1992.
- Verger, Jacques, 1997. *Les gens du savoir en Europe à la fin du Moyen Âge*, París: Presses Universitaires de France.
- Vidal, Pere, 1987. «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya», *Callis*, 2, pp. 27-112; ed. original: «Les juifs des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne», *Revue des Études Juives*, 15 (1887), pp. 19-55; i 16 (1888), pp. 1-23 i 170-203.
- Zimmermann, Michel, 2003. *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*, 2 vols., Madrid: Casa de Velázquez.